

AĞRI İSYANLARI'NIN (1926-1930) SON YILININ TÜRK BASININA YANSIMASI VE DIŞ POLİTİKA ÜZERİNE ETKİLERİ

Bengül BOLAT*

Öz

Ağrı İsyancıları, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e var olan ve etnik temelli Kürdistan teşkilini hedefleyen bir hayalin ürünüdür. Bu hayal Osmanlı Devleti'nin yok sayıldığı Sevr Antlaşmasında gündeme getirilmiştir. Nitekim İtilaf Devletlerinin amacı Anadolu'yu parçalamak olduğundan, bu hedefe varmak için, Anadolu insanını Türk- Kürt ayrımı içerisine sokarak sözde Bağımsız bir Kürdistan'ın önünü açma yoluna girmişlerdir. Bölge halkı, tüm zamanlarda çoğunlukla bu oyuna gelmemiştir. Ancak azınlıkta olsa birtakım aşiretler ile farklı sebeplerden Cumhuriyet düşmanlığı olan çevreler, zaman zaman Ermeniler ve diğer Türkiye Cumhuriyeti karşıtı ülkelerden destek alarak ayaklanma yoluna gitmişlerdir. Bu nitelikteki 1924 Şeyh Sait İsyanının bastırılması sonrasında da Ağrı Dağı'na kaçan isyancılar, 1926-1930 yılları arasında Ağrı Ayaklanmalarını çıkarmışlardır. Dört yıl süren bu ayaklanmalar ancak 1930'daki sert bir askerî harekâtla bastırılabilmiştir. İsyanda etkili dış güçler İngiltere, Suriye ve İran ile Kürt- Ermeni dayanışmasıyla kurulan Hoybun Cemiyeti olmuştur. İsyanın bu kadar büyüüp her geçen gün dış desteğini artırdığı 1930 yılı içinde Türk Hükümeti tedbirlerini arttırarak sert bir askerî harekât yapmıştır. Ağrı Ayaklanması o dönem Türkiye'nin dış politikasının en önemli konusu olmuştur. Harekâtın seyri ile diğer devletlerle olan ilişkiler basında genişçe yer almıştır.

Anahtar Kelimeler

Ağrı, İran, Basın, Askerî Harekât, İsyân

* Doç Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. Kırşehir/ Türkiye.
bbolat@ahievran.edu.tr
Orcid No: 0000-0001-6269-5192
Makalenin Gönderilme Tarihi: 21.08.2020
Makalenin Kabul Tarihi: 24.09.2020
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25.10.2020
Makalenin Türü: Araştırma

REFLECTION OF THE LAST YEAR OF AĞRI REVOLTS (1926-1930) ON TURKISH MEDIA AND ITS EFFECTS ON FOREIGN POLICY

Abstract

The Ağrı Rebellions is the product of a dream that existed from the Ottoman Empire to the Republic and aims to establish an ethnic-based Kurdistan. This dream was brought to the agenda in the Sevres Treaty, in which the Ottoman Empire was ignored. As a matter of fact, since the aim of the Entente Powers was to break up Anatolia, they set out to put the Anatolian people into the Turkish-Kurdish distinction and to pave the way for a so-called independent Kurdistan. The people of the region mostly aren't deceived by these tricks in all times. However, some tribes despite of being status of minority, some opponents of the Republic in Turkey based on different reasons and at times Armenians revolted against Turkey by taking support from the countries hostile to Turkey. The rebels who escaped to Mount Ararat after the suppression of the Sheikh Said Rebellion of 1924 of this nature started the Ağrı Uprisings between 1926-1930. These four years of riots were only suppressed by a severe military operation in 1930.

The effective foreign powers in the rebellion were the Hoybun Association, which was established with the Kurdish-Armenian solidarity with Britain, Syria and Iran. In 1930, when the rebellion grew so much and increased its foreign support day by day, the Turkish Government increased its measures and carried out a harsh military operation. This uprising that period has been the most important issue of Turkey's foreign policy. The course of the operation and its relations with other states were widely covered in the press.

Keywords

Agri, Iran, Press, Military Operation, Rebellion

I. GİRİŞ

16 Mayıs 1926'da başlayan Ağrı isyanları birbirinin devamı niteliğinde 4 yıl sürmüştür ve Ekim 1930'a kadar devam etmiştir. Başlangıçta ülke içinde başlayan hareket özellikle son yılı olan 1930'da neredeyse tamamen İran'dan gelen aşiretlerin desteği ile sürmüştür ve en şiddetli çatışmalar 1930'da gerçekleşmiştir. (Polat, 2007:15)

Ağrı isyanlarının temelinde, Kürtçülük hareketi ile İngiliz, Ermeni ve Fransız kışkırtmaları yatmaktaydı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti ile imzalanan Sevr Antlaşması'nın 62, 63 ve 64. Maddeleri sözde Kürdistan Devleti'ni kurmaya yönelik olarak belirlenmiştir. 62. Maddede; Fırat'ın doğusunda, ileride tespit edilecek Ermenistan'ın güney sınırının güneyinde, Suriye ve Irak ile Türkiye sınırının kuzeyinde nüfus olarak çoğunluğu teşkil eden Kürtlerin olduğu bölgelerde, yerel özerklik verilmesi. Sevr'in üzerinden altı ay geçtikten sonra, İngiliz, Fransız ve İtalyanlardan oluşan bir komisyonun bu konu ile ilgili rapor hazırlaması. 63. Maddede; Osmanlı Devleti'nin 62. Maddedeki hükümleri üç ay içinde kabul etmesi ve yürürlüğe koyması. 64. Maddede ise, belirlenen bölgede yaşayan Kürtlerin bağımsızlık isteklerini Milletler Cemiyetine bildirdikleri takdirde, komisyon bu nüfusun bağımsız kalmayı hak ettiğine karar verirse Türkiye de bu hükmü tanıyacaktır. Şeklinde ifadeler yer almıştır. (Erim, 1953:551-552)

Sevr Antlaşması'nın 62. Maddesinde Kürtlere Osmanlı Devleti içinde siyasi özerklik vaat edilirken, 64.Maddede ise bağımsız bir devletin kapısı aralanmıştır. Ancak anlaşma maddeleri içinde bu hükümlerin yerine gelmesi için bağımsızlıkta istekli olmak ve yeterli görülme gibi bir takım garip ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca bağımsız Kürdistan olarak tarif edilen coğrafyada vaat edilen toprağın Güney sınırı belli olmakla birlikte, Kuzey sınırı, yine aynı antlaşmanın 89. Maddesi ile kurulma planı yapılan Ermenistan'ın güney sınırı ile çakışmakta idi. Dolayısıyla tüm bu belirsizlikler, bahsedilen bölgelerde yaşayan Kürt aşiretlerinin büyük çoğunluğunun söz edilen vaatleri önemsememesine ve Millî Mücadeleyi desteklemesine etki etmiştir. (Polat, 2007:17-18)

Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra patlak veren Şeyh Said İsyanının bastırılması sonrasında, Hükümet kuvvetlerinin elinden kaçabilen Celalli, Hasenan, Cibran ve Hayderen Aşiretlerinin liderleri Ağrı Dağı'na sığınmış ve 1926'dan itibaren başlayan Ağrı İsyanlarında oldukça etkili olmuşlardır. (Polat, 2007: 15; Sadilli,1980:127) Ağrı isyanları, Ağrı ve Iğdır topraklarının tamamında, Van Bitlis. Muş ve Kars topraklarının da bir kısmında olmak üzere çok geniş bir coğrafyada meydana gelmiştir. (Edi, 2010;5) Belgelerden de anlaşılacağı gibi; İsyanlar genel olarak, soygun, yağ-

ma, askeri birliklere saldırma ve halkı devlete karşı kışkırtma şeklinde olmuştur. (BCA,1930; 30-10-0-0 128 920 24)¹

I.HOYBUN ÖRGÜTÜ VE AĞRI İSYANLARINDAKİ ROLÜ

Ağrı isyanlarını yönlendiren en önemli örgüt, Ermeni- Kürt dayanışmasını temsil eden Hoybun Cemiyeti olmuştur. (Çay, 1996:331) Bu cemiyet, I. Dünya Savaşı sonrasında başlayan Kürt sorununa yeni bir boyut katarak, uluslararası bir nitelik kazanmasını sağlamıştır. (Kurubaş, 2004:170) Ekim 1927'de sol milliyetçi Ermeni Devrimci Federasyonu'nu, bilinen adıyla Taşnaksütyun desteğiyle Kürt entelektüeller Lübnan'ın dağ köyü Bamdun'da buluşup Hoybun "Bağımsızlık" adlı örgütü kurmuşlardır. (Sarıay, 1998; 212-213) İlk başkanları olarak, hem dönemin önde gelen Kürt entelektüellerinden olan hem de Botan Emirliği'nden gelen ve dolayısıyla Türkiye ve Suriye'deki Sünni Kürtler üzerinde geleneksel bir etkisi de bulunan Celadet Ali Bedirhan'ı belirlemişlerdir. (Sarıay, 1998; 214; Schmidinger, 2016:58-59) Bu cemiyetin asıl amacının Türkiye topraklarında, Kürtler için bir Kürt Devleti; Ermeniler için de Büyük Ermenistan'ı kurmak olduğu söylenebilir. Dolayısıyla 1926 yılında başlayan Ağrı Dağı isyanlarını bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için bir aşama olarak görülmüştür. (Yaylalı,2007:33,45) Yani Hoybun Örgütü bu isyanı çıkarmak için kurulmuş olmamakla birlikte, isyanı desteklemiş ve büyümesine sebep olmuştur denebilir. (Polat, 2007:31)

Örgüt isyan organize ederken propaganda yöntemini de kullanmış ve bu bağlamda 1928'de Ağrı ayaklanmalarının devam ettiği esnada "Türkiye'de Kürtlerin Katliamı" adlı kitabı yayınlamıştır. Kırk sekiz sayfa Osmanlıca olarak basılan bu kitap gerçekte alakası olmayan tarihi olaylarla bezenmiştir. Kitapta Osmanlı Devleti döneminde, özellikle Jön Türklerin, Araplar, Ermeniler, Çerkezler, Arnavutlar, Rumlar ve Kürtler üzerinde baskı ve katliamlar yaptığını anlatmıştır. Devamında ise geçmişten başlayarak Cumhuriyet döneminde Anadolu'da Kürtlerden başka baskı altında kalan millet kalmadığı belirtilmiştir. Hoybun Cemiyetinin amacının da baskı altında kalan Kürtlerin haklarını ve topraklarını kurtarmak olduğu yazılmıştır. Cemiyet ayrıca yurt dışı desteği sağlamak amacıyla ABD ve Avrupa'da yoğun propagandalar yapmış ve parasal destek sağlamaya çalışmıştır. (Sarıay 1998;221-223)

Hoybun, isyanın daha fazla yayılması, katılımı arttırmak ve yabancı devletlerin desteğini almak için bu kitabın dışında propaganda aracı olarak

¹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.10-0-0., Yer No: 128 920 24, Bitlis, Siirt, Ağrı, Van ve Genç mıntikasında meydana gelen soygun, silahlı çatışma gibi asayiş ihlal olaylarına dair 11.12.1930 tarihli asayiş raporu.

basını da kullanmıştır. Bu bağlamda çeşitli gazeteler çıkarmışlardır. İngilizlerden sağladığı bir telsiz şebekesi ile bir matbaayı, isyan devam ederken Ağrı Dağı'na göndermiş, bu matbaa ile Gazia Velat (Vatanın Çağrısı) adlı bir gazete çıkarılarak bölge halkı kışkırtılmak istenmiştir. Ayrıca Suriye'den gönderdiği başka bir matbaa ile de Ararat Gazetesi çıkarılmıştır. Van'da çıkarılan Ağır Dibarine (Ağrı Ateş Yağdırıyor) adlı bülten yayınlanmış ve Türk askerinin Kürtleri katlettiği haberleri yayarak emperyalist devletlere destek vermeleri çağrılarını yapmıştır. (BCA, 490-1-0-0 Fon Kodu, 604 92 1, 1928²; Polat, 2007: 48; Bozdağ, 2001:76)

Hoybun Cemiyeti, Türkiye'ye karşı planladığı programını gerçekleştirebilmek için dört ihtilal merkezi oluşturmuştur. (Aytepe, 1998:55-58; Çakmak, 2008:27-61) Bu merkezlerden biri Ağrıdır ve İhsan Nuri ile İbrahim Taso idaresinde olup cemiyetin ana merkezi hüviyetindedir. Diğerleri ise İran'da Maku, Irak'ta Musul ve Suriye'de ise Halep'tir. Örgüt bu çalışmaya konu edinen 1930 Ağrı ayaklanmasını, 10 Haziran'da Maku'dan Haydaranlı Aşireti Kör Hüseyin oğulları ile Emin Paşa oğullarını harekete geçirerek başlatmıştır. O tarihten itibaren bu aşiretin asileri Türkiye topraklarına girmişlerdir. 10 Temmuz 1930'da Türk Silahlı kuvvetlerinin müdahalesi ile Zeylan'da etkisiz hale getirilmişlerdir. Hoybun bu sefer de 16 Temmuz'dan itibaren Irak'tan Şeyh Barzan'ı Türkiye'ye sokmuşlar ancak onlarda Oramar'da yenilgiye uğramışlar ve kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu iki yenilgiye rağmen Teşkilat ağustos ayında Halep'te hazırladığı Haco liderliğindeki asileri Urfa'ya sokarak yeni bir ayaklanma çıkarmak istemişler ancak hem askerinin hem de yerli halkın direnişi ile sınırlar dışına atılmışlardır

Hoybun Ağrı İsyanlarındaki en yoğun faaliyetlerini 1930 yılında gerçekleştirmiştir. Yukarıda bahsedilen propaganda faaliyetlerini yanı sıra en büyük ayaklanma da bu yıl planlanmıştır. Ancak Türk ordusu karşısında tutunamamış ve nihayet Eylül 1930'da Türk askerinin Ağrı Dağı etrafında başlattığı büyük bir operasyon sonrasında dört yıldır devam eden Ağrı Dağı ayaklanmaları son bulmuştur. (Yaylalı 2007: 48) Ağrı ayaklanmalarının son bulması Hoybun için sonun başlangıcı olmuştur. Örgüt 1930 sonrası yıllarda varlığını devam ettirmeye çalışsa da bir daha Ağrı Ayaklanmalarındaki aktifliğini devam ettirememiş ve 1946 yılında kendini feshetmiştir. (Aytepe, 1998:58; Polat, 2007:39)

² Kürt Hoybun Cemiyeti'nin Türkiye'de Kürtlerin Katliamı adlı neşriyatı.

A.1930 Yılına Kadar Ağrı Ayaklanmaları

1926 Mayıs'ında, Yusuf Taşo ve beraberindekilerin Ağrı'nın Muson bucağına bağlı Kalecik Köyü'nden çaldıkları hayvanları Ağrı Dağına götürüp burada üzerlerine gelecek olan Jandarma ile silahlı çatışmaya girme planı yaparak, dört yıl sürecek Ağrı Ayaklanmalarını başlatmışlardır. (Sadilli,1980:129; Çay,1996:341, Değerli,2008:115) İbrahim Haso Telli'nin liderliğini yaptığı (Koca,1998:145) bu ayaklanmada üzerlerine gönderilen alayın hatalı taktiği ve asilerin kalabalıklaşması gibi sebeplerle bu hareket durdurulamamıştır. Alay komutanı görevden alınmış ve yeni birlikler Haziran ayında yeniden asilerin üzerine gitmiş 16, 17, 18 Haziran günlerinde yapılan tedip hareketi ile asiler bozguna uğramışlar ve İran'a kaçmışlardır. (Yaylalı 2007: 50-52; Hallı,1972:168 vd.)

Asilerin İran'a kaçmaları aslında bu hareketin son bulmadığını göstermektedir. Dolayısıyla bölgede görevli olan Üçüncü Ordu müfettişliği kesin bir netice için yeni bir tedip harekâtı planlamış ve 13 Eylül 1927'de bölgedeki kolordu birlikleri harekâtı başlamışlardır. Yapılan operasyonlar neticesinde, isyancılara büyük kayıplar verdirilmesine rağmen kolordular yine tam sonuç alamamışlardır. Türk ordusundan da şehitler verilmiş ve asilerin bir kısmının İran'a kaçması engellenememiştir. İran'a kaçan bu asiler yine çapulculuk hareketlerine devam etmişlerdir. (Hallı,1972: 213.vd: Yaylalı,2007: 55-56)

Bu yıl içinde bölgedeki isyanın etkisini kırmak için etkili olabilecek tedbirlerden biri de "Nakil Kanunu" çıkarmak olmuştur. TBMM'de yapılan oylama sonunda tüm milletvekillerinin onayı ile 19 Haziran 1927'de çıkarılan bu kanun ile isyancılara yardım eden veya yardım ihtimali olan ailelerin başka bölgelere göç ettirilmesi kararı alınmıştır. (TBMM ZC, C. XI/1921:274) Kanunda, ailelerin her türlü güvenlikleri, nakil bölgelerindeki yaşamları ile ilgili tedbirler alınmıştır. (Resmî Gazete, 4 Temmuz 1927;14) Bu kanuna karşı asiler, nakilleri engellemek ve propagandalar yapmak gibi birtakım girişimlerde bulunmuşlardır.

Sonuçta bazı isyancı aileler isyancıların yanında kalmışlarsa da yiyecek sıkıntısı başta olmak üzere büyük sıkıntılar yaşamışlar ve çok sayıda kişi de hayatını kaybetmiştir. (BCA, Fon Kodu: 080.10.01.02. Yer No:/36.39.2 Sayı: 15/14440)

1928 yılına gelindiğinde Askeri kuvvetlerin bölgede bir harekât yapmalarını gerektirecek bir isyan hareketi olmamakla birlikte asiler yine de eşkıyalık faaliyetlerine devam etmişler ve bunlara karşı tedbir hareketleri yeterli görülümüştür. (Polat, 2007:62) Ayrıca önemli bir gelişme olarak isyancıların direnişi kırabilmek amacıyla 9 Mayıs 1928'de TBMM'de yapılan oylama sonucunda Af Kanunu çıkarılmış, bu kanunun kapsamı oldukça tutul-

muştur. Bu kanun Şeyh Sait İsyanından itibaren tüm isyanları içine almıştır. (Resmî Gazete, 14 Mayıs 1928; BCA,1927:6/2879; BCA,1927; 023.18.12)³ Bu Kanun, Hoybun örgütü ile isyancılara zarar vermekle birlikte isyanı tamamen ortadan kaldıramamış ve tam olarak başarı sağlayamamıştır. (Polat,2007:66)

Af Kanununun da isyanları ortadan kaldırmaya yetmemesi üzerine 28 Aralık 1929'da Bakanlar Kurulunun Cumhurbaşkanı Atatürk'ün başkanlığında ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile I. Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey'in de hazır buldukları bir toplantıda, 1930 senesi Haziran'ında Ağrı'ya karşı tenkil harekâtı yapılması kararlaştırıldı ve ilgili makamlara bildirilmiştir. (Yaylalı,2007: 69)

II.AĞRI AYAKLANMALARI, DİĞER DEVLETLER, BASTIRILMASI VE TÜRK BASININA YANSIMALARI

A. İsyanın ve Harekâtın İran'ın Tutumu Açısından Değerlendirilmesi

1926 yılında başlayan ve 1930 yılına gelindiğinde alınan tüm tedbirlere rağmen tamamen bastırılmayan Ağrı ayaklanmalarına son vermek için büyük bir askerî harekât kararı alınmıştır. Haziran ayından başlayarak, harekâtın sona erdiği ve tamamen isyanın bastırıldığı Eylül ayının sonlarına kadar Türk basını olayları yakından takip etmiştir. Gazeteler neredeyse günü gününe harekât aşamalarını okuyucu ile paylaşmışlardır. Bu arada basında Türkiye'nin dört yıldır yaşadığı bu olaylarda başta sınır komşuları olmak üzere diğer devletlerle olan ilişkileri ile ilgili konularda Ağrı Ayaklanmaları üzerinden değerlendirmeler yapmışlardır.

İsyana karşı ilk harekât; bölgede stratejik ve su bakımından asiler için çok önemli olan Ağrı Dağı'nın Batı kısmında yer alan Kabaktepe'ye yapılmıştır. Karadan ve havadan olmak üzere 11 -18 Haziran'da gerçekleşen bu harekât ile asilerin gücü büyük ölçüde kırılmışsa da Kabaktepe tam olarak asilerin elinden alınamamıştır. Asilerin reisi durumunda olan İhsan Nuri de bölgedeki varlığını devam ettirebilmek için başka bölgelerde de isyanlar çıkarma kararı almıştır. (Polat,2007:76) İhsan Nuri'nin bu kararı etkili olmuş ve isyancılar her fırsatta olaylar çıkarmaya, baskınlar düzenlemeye devam etmişlerdir. Cumhuriyet gazetesinin haberine göre, İsyanlılar yüz on atlı ile 19-20 Haziran gecesi sınıra yakın Hanık köyüne de baskın düzenlemişler,

³ Kanun ve ayrıntıları ile ilgili geniş bilgi için bk. *Resmî Gazete* "Sark Mıntıkasında Muayyen Vilayet ve Kazalarda Ceraim Takibatı ile Cezaların Tecili Hakkında Kanun", 14 Mayıs 1928, sayı.888. TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.11.1., Yer No: 6.22.10, Sayı:6/2879. TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, 3820 Sayılı Karamame, Fon Kodu: 030.18.01.01. Yer No:023.18.12.20.03.1927.

Jandarmalar isyancıları başarı ile geri püskürtmüşler ancak isyancı grubu yakalanmış ve İran'a kaçmayı başarmışlardır. (Cumhuriyet,3 Temmuz 1930:5)

Vakit gazetesi, Ağrı Dağı'nda eşkiya hareketlerinin Haziran'da başladığını, bu saldırılara karşı mahalli kuvvetlerin ve uçakların karşılık verdiğini, ancak bunun yeterli olmadığını bildirmiştir. Ordunun büyük harekâtının zorunlu hale geldiğini ve hazırlıklarını tamamlayarak Temmuz'un yedisinde başlayacağı yazılmıştır. Gazeteye göre; bu harekâtın sona ermesi ve Ağrı Dağı'nın tamamen şakilerden temizlenmesi bir haftada tamamlanacaktır. Dağın Türkiye tarafındaki kısmının büyük ölçüde temizlendiği bildirilirken asıl problemin İran sınırı tarafı olduğu bildiriliyor ve düzensiz olduğu bildirilen eşkiya kuvvetlerinin İran'a geçmeleri ve oradan yardım almaları engellendiği taktirde işin biteceği yazılmıştır.(Vakit, 10 Temmuz 1930:1-2) Ağrı Dağı isyanının her geçen gün daha önemli bir hale geldiği ve buradaki asıl maksadın bölgedeki Kürt ve Ermenileri birleştirerek bağımsız bir Ermenistan ve Kürdistan kurdurmak olduğu, dolayısıyla bu amacın Osmanlı Devleti'ni de parçalamak ve yıkmak için kullanıldığı şimdi de Türkiye Cumhuriyeti'ne aynı oyunların oynanmaya devam edildiği yazılmıştır. (Vakit,10 Temmuz 1930:2)

Ayakanmalar devam ederken İran'ın yardımının sadece sınırdan kaçan eşkiyaya izin vermekle sınırlı kalmadığı ayrıca eşkiyaya askeri eğitim aldıkları gibi ciddi iddialar mevcuttur. (Cumhuriyet, 6 Temmuz1930:1) İran ise tüm bu iddialar ve kendisine yönelik suçlamalara karşın uzun bir süre suskun kalmış ve oyalayıcı cevaplarla yetinmiştir. Bu iddialar Türk Basınında geniş olarak ele alınmıştır İran Hükümetinin bu eşkiyaları tutuklamayıp orada güvenle saklanmalarına neden müsaade ettiği sorulmuştur. Haberlerin birinde İran'ın resmi kişileri ile görüşüldüğü yazılmıştır. İran temsilcileri, Ağrı dağının Rusya- Türkiye- İran arasında eskiden beri bir eşkiya yatağı olduğunu, özellikle Türkiye'de Ağrı ayaklanmalarını gerçekleştiren eşkiyaların, İran sınırında bulunan ve İran'ın da düzenini bozan Celali Aşiretinden kimseler olduğunu söylemişlerdir. Bu aşiretin nüfusunun 150.000 kadar olduğu, göçebe yaşadıkları, belli başlı bir köyleri olmadığı ve aynı biçimde İran köylerine de zarar verdikleri belirtilmiştir. Ayrıca İran Hükümetinin bu aşiretin içinden bazılarını parayla ikna edip silahlandırdıklarını ve onların diğerlerini durdurmaları için görevlendirildiği belirtilmiştir. Dolayısıyla bundan dolayı Celali aşiretinin silahlanması İran'ı da zor durumu düşürmüştür ve tevkif edilmeleri zorlaşmıştır. Hatta imkânsız olmuştur. Ayrıca Türk ve İran karakolları arasındaki mesafenin uzunluğundan dolayı eşkiyanın kolaylıkla geçtiği belirtilmiştir. Gazete aldığı bu bilgilerden sonuç olarak İran hükümetinin anlaşılabilir bir tavra girdiği yorumunu yapmıştır. Görü-

şülen İranlılar, İran hükümetinin Celali Aşireti reislerine nasihat ve tembihat vererek bu saldırılardan vazgeçireceğini tahmin ettiklerini belirtmişlerdir. (Vakit,2 Temmuz 1930:1)

7 Temmuz'da yapılan bir başka yorumda ise İran makamlarınca yapılan açıklamaların tersine Van ve Ağrı vilayetlerinin sınırda bulunan köylerine yapılan saldırıların alelade aşiret soyguncularının yaptığı hareket olmadığı belirtilmiştir. Bu saldırıların bir askeri hareket görüntüsünde olduğu ve bu hareketin de İran tarafından desteklediği yazılmıştır. Bu haber karikatürlerle de resmedilmiştir. (Bkz. Ek. 1) Haberin devamında, Türk hükümetinin 48 saat önce ciddi tenkil tedbirlerini arttırarak bölgeye askerî harekât başlattığı bildirilmiştir. Ancak hareketin daha çabuk sonuçlanabilmesi için, İran Hükümetinin bu eşkıyaya karşı bir vaziyet alması ve topraklarımıza saldırılarını engellemeleri gerekir diye yorumlanmıştır. Bu bağlamda Türk Hükümetinin İran hükümetine bir nota verdiği de belirtilmiştir. İran Hükümetinin bu notaya nasıl cevap vereceği merak konusu iken, yazar, bizzat İran topraklarından saldıran eşkıyaya karşı, İran Hükümeti'nin olaya yaklaşımı ile ilgili tahminler yürütmüştür. Buna göre;

1-İran hükümeti doğrudan doğruya destek veriyor 2- müsamahakâr davranıyor yani göz yumuyor 3- doğrudan destek vermiyor ya da göz yummuyor, ancak eşkıyayı durduramayacak kadar aciz.. Dolayısıyla tüm yorumlardan çıkarılacak sonuç, İran'ın eşkıyaya destek verdiği yönünde olmuştur. Bu durumda İran'ın iddia ettiği gibi eğer aciz içinde ise o zaman bu iş sınırda bulunan ve bu ayaklanmadan etkilenen diğer ülkelerin müdahalesi ile çözümlenmelidir denmiştir. (Vakit,7 Temmuz 1930:1-2) Ancak gazete, İran hükümetinin bildirdiği gibi bu eşkıya ile baş edemediği ve acz içinde kaldığı bilgisinin yalan olduğunu iddia etmiştir. Nitekim İran'ın daha önce kendisine yönelik tüm tehditkâr saldırıları gayet başarı ile durdurduğunu örnekler vererek yazmıştır. (Vakit,10 Temmuz 1930:2)

Vakit gazetesi, 7 Temmuz'da Türkiye'nin İran'a nota verdiği yönünde bir haber yayınlamış ancak bir sonraki gün, Dışişleri Bakanının böyle bir nota verilmediğine dair açıklamasını vererek kendini tekzip etmiştir. (Vakit, 7-8 Temmuz 1930:2)

Aynı gazete, Anadolu Ajansının (AA) raporlarına da yer vermiş ve Ağrı Dağı isyancılarına İran'ın yardım ettiğine dair güçlü deliller bulunduğuna işaret etmiştir. Ajansın muhabirinin verdiği bilgilere göre, Ağrı Dağı'nın Doğu kısımlarında İran hududunda bulunan Maku Kasabasında, (Vakit,8

Temmuz 1930:2)⁴ eşkıyaya açıktan açığa silah ve erzak yardımında bulunduğu, yine Ağrı'nın Yekmal köyünde İranlılara ait malzemeler olduğu ve eşkıyanın ailelerinin de İran'a geçirildiğine dair haberler verilmiştir. Ankara'da bulunan İran Maslahatgüzarı, İran'ın olaylarla ilgili bağlantısı hakkında hükümetinden bir bilgi almadığını, bilgilerinin sadece gazete haberlerinden ibaret olduğunu ve böyle bir şeyin olmasına ihtimal vermediğini beyan etmiştir. İran için Türkiye ile ilişkilerin iyi olmasının çok önemli olduğunu söylemiştir. (Vakit,8 Temmuz1930:2) Ancak İran'dan gelen bu açıklamalara rağmen Akşam gazetesinde, İran'ın asilere kesin olarak yardım ettiğine dair haberler verilmiştir. Nitekim gazete, 100 kadar İran kazağının Yekmal köyüne gelerek burada bulunan asilerin ailelerini sınırdan İran'a geçirdikleri bilgisini vermiştir. Aynı biçimde İran aşiretlerinden Halikanlı ve Ali Maholî'nin adamlarının asilere yardım içinde oldukları haberleri de mevcuttur. (Akşam,8 Temmuz 1930:1-2)

Bu arada Akşam gazetesinde çıkan bir başka habere göre; halk arasında yapılan dedikodulardan birinin de Türk uçaklarının harekât esnasında İran hududuna girdikleri ve İran'ın da buna karşılık verdiği bilgisi mevcuttur. (Akşam,19 Temmuz 1930:1) Ancak Vakit gazetesi bu haberi yalanlamış ve dedikodu olduğu bilgisini vermiştir. Gazete, asıl hadisenin İran ile Rusya arasında cereyan ettiğini, İran tarafında bulunan Eşkıyanın Rus hududunda çapulculuk yaptıkları için Rus kuvvetleri tarafından takip edildiklerini ve İran sınırındaki komutanları uyardıklarını belirtmiştir. İran'ı eşkıyaya destek verdiğinin kanıtlar nitelikte verilen haberlerden birinde, Türk uçaklarının Dağın dört bin metre yüksekliğindeki yerini bombardıman ederken, İran kuvvetlerinin de mitralyöz ile Türk uçaklarına ateş ettikleri bilgisi verilmiştir. (Vakit,19 Temmuz 1930:5)

5 Temmuz'da başlayan askerî harekâtın 5 gün içinde tamamlandığı bilgisi verildikten sonra İran'ın asilere destek verdiği iddiası ölen isyancılar üzerinden ispat edilmeye çalışılmıştır. Nitekim öldürülen asilerden Er-ciş'teki 20 kişinin ve Zeylan'daki 60 kişinin de İran'lı Halikanlı aşireti üyeleri oldukları bilgisi verilmiştir. Yazıda İran ile Türkiye arasında bugüne kadar dostane ilişkilerin devam ettiği, ancak bu iyi ilişkilerin Türkiye'nin tavrından kaynaklandığı, eğer İran asileri korumaya devam ederse ilişkilerin bozulabileceği ifade edilmiştir. (Vakit,14 Temmuz 1930:2)

Ağrı dağı isyanı gerçekteştiği sıralarda İran'ın sadece Türkiye ile değil, Rusya ile de sorunlar yaşıadığına dair haberler çıkmıştır. İngiliz Gazetesi

⁴ Maku, İran sınırları içinde bulunmasına rağmen hiçbir zaman İran Hükümetini tanımamış ve 1500 atlının oturduğu bir kasabadır. Eskiden beri mevcut olan bir hanlık olan bu kasaba halkı göçebedir. Padişah II. Abdülhamit Döneminde Ağrı Dağı eteklerindeki bu toraklara yerleşmiş ve kolayca ayaklanan bir gruptur.

Times, verdiği bir haberde, İran'ın asıl problem yaşadığı ülkenin Rusya olduğu bilgisini vermiştir. Rusya'nın İran'dan geçen bazı Kafkasyalı muhacirleri takip için İran sınırına asker gönderdiği ve İran'ın da bu duruma tepki gösterdiği, böylelikle iki ülke arasında siyasi bir krizin yaşandığı belirtilmiştir. (Vakit,15 Temmuz 1930:2)

Ağrı Dağı Harekâtının devam ettiği günlerde Lozan Günü Kutlamaları çerçevesinde Cumhurbaşkanı Atatürk, ziyafet sofrasında gerek yabancı temsilci ve gazetecilere yaptığı konuşmanın bir bölümünde Türkiye- İran ilişkileri ile Tür- İran sınırı konusundaki görüşlerini açıklamıştır. Atatürk, İran ile ilişkilerin iyi olduğu ve İran lideri Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye aleyhtarı bir oluşumun içinde olmayacağına dair inancını dile getirmiştir. (Vakit,25 Temmuz 1930:1-2)

Basında verilen bilgiler arasında iyice köşeye sıkışan eşkiyadan bir kısmının af için askeri kuvvetlere müracaat ederek kendilerinin kandırıldıklarını söyleyip, askere yardım edebileceklerini dile getirdikleri konusu da mevcuttur. Haberde kayıtsız şartsız teslim olma cevabının verildiği bilgisi verilmiştir. (Vakit,10 Temmuz 1930:2)

12 Temmuz basında yer alan haberlere göre, askerî harekâtın tamamlandığı bilgisi verilmiş ve resmi makamlarca ayrıntılı açıklama yapıldığı kaydedilmiştir. Asilerin Bilan ve Erciş tarafına saldırdıkları ancak, Erciş halkının karşılık verdiği ve burada tutunamayan asilerin Bilan tarafına kaçtıkları yazılmıştır. Burada askeri kuvvetlerin asilerin bin kadarını etkisiz hale getirdiği ve çok azının İran'a kaçabildiği yazılmıştır. (Vakit,13 Temmuz 1930:1) Akşam Gazetesi'nden Esat Mahmut, Karaköse (Ağrı)'de bulunan askeri Karargâhı ziyaret etmiş ve izlenimlerini aktarmıştır. Birliğin Komutanı Salih Paşa ile görüşmüş ve Türk Ordusu'nun yaptığı harekâtle isyanları büyük ölçüde durduğunu ve harekâta artık sona geldiğini ifade etmiştir. Yazar, burada yine ayaklanmalardaki yabancı parmağına işaret etmiştir. Özellikle İran'ın etkisi üzerinde durmuştur. Yazar, Türkiye'de yaşayan Kürt aşiretleri ve halkının Van merkezli bir Kürt Devleti kurulmasına yönelik kandırıldığını, isyana teşvik edildiğini ve en fazla da bunların zarar gördüğünü anlatmıştır. Askerî harekât sonucu binden fazla kişinin öldüğünü ve köylerinin de yakıldığını söylemiştir. Özellikle Zeylan Deresi civarının cesetlerle dolu olduğu ifade edilmiştir. Komutan Salih Paşa'da birçok asinin pişmanlık içinde olduğu ve bir daha böyle bir ayaklanmanın içinde olmayacaklarını söyleyerek Türkiye'nin bu olayları kökten çözeceğini söylemiştir. (Akşam,16 Temmuz 1930:1)

Ağrı Dağı ve Van Gölü civarında temmuz ayı başından itibaren başlayan askerî harekâtın iki hafta içinde biteceğinin tahmin edildiği, ancak gerek askerin gerekse de Erciş halkının sayesinde bir hafta içinde ilk bölümünün

tamamlandığı bilgisi mevcuttur. Yazar, askerî harekâtın tam sonuç olamayacağını, dolayısıyla kesin sonuç için mutlaka başka tedbirlerin alınması gerektiğini belirtmiştir. Özellikle sınır komşumuz olan İran'ın bu bağlamda Türkiye ile iş birliği yapması gerektiğinin altı çizilmiştir. (Vakit,13 Temmuz 1930:6)

Nihayet yapılan siyasi teşebbüsler İran üzerinde etkili olmuş ve 11 Ağustos 1930 tarihinde İran hükümeti ayaklanmaların bastırılması için Türkiye ile iş birliğini kabul etmiştir. Ancak bu iş birliğinin ortak askerî harekât olmayacağını, sadece Türk askerinin isyanı bastırmak için gerekli olursa İran sınırını geçebileceği şeklinde olabileceğinin altı çizilmiştir. (Milliyet,12 Temmuz 1930:1) Ancak İran bu destek verme konusundaki sözünü yerine getirme işini de geciktirmiştir. Nitekim İran, Türkiye'nin dört yıldır devam eden bu ayaklanmaları bastırma konusundaki kararlığı ve uygulamaları karşısında daha fazla duramamış ve iyice bozulan ilişkileri düzeltme yoluna gitmek zorunda kalmıştır. Ancak bu kararı diğer taraftan asiler olan ilişkilerini etkilemiştir. Tam destek verdiği bu guruplara sırt çevirmesi iç karışıklığa düşmesinde etkili olmuştur. Zira basın bu konuda Yunan basınından yapılan bir haberi vermiş, İran'da asiler ile İran askeri arasında çatışma yaşandığı ve olaylarda ölen ve yaralananlar olduğu bilgisi verilmiştir. (Milliyet,22 Temmuz 1930:1)

Sonuç olarak Türkiye ve İran temsilcileri Türk- İran Hudut Komisyonunu oluşturmuş ve 31 Ağustos 1930'da Iğdır'da toplanmış ve görüşmelere başlamıştır. Bu görüşmeler ile Türk Ordusu da İran sınırına hareketlenmiş ve isyanı sonuçlandırarak bölgeyi tamamen kontrol altına almıştır. (Milliyet, 30 Ağustos 1930:1)

Komisyon çalışmaları sonucunda 23 Ocak 1932 yılında Türkiye ile İran arasında imzalanan Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakem anlaşması sonrası Büyük ve Küçük Ağrı Dağı tamamen Türkiye'nin kontrolüne girmiştir. (Armaoğlu,1998:332)

B. İsyana Destek Veren Cemiyet ve Gruplar Açısından Değerlendirilmesi

Vakit Gazetesi, asilerin başındaki kişinin Türk Ordusundan atılmış bir kişi olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca asilerin bu hareketleri eski dinden çıkan devlete karşı yaptıklarını beyan ettiklerini ve halka eski dine dönmeleri gerektiğini söylediklerini belirtmiştir. İsyanın Şeyh Sait İsyanı ile bağlantılı olduğu yönündeki iddialarına bu durumu kanıt göstermiş ve isyanın elebaşlarından olan İbrahim Hoskitelli adlı kişinin Şeyh Sait İsyanına da katıldığını ve Ağrı Dağı'na kaçarak tutuklanmaktan kurtulduğunu yazmıştır. (Vakit,14 Temmuz 1930:2)

Yıllardan beri devam eden bu isyanın arkasında Hubyan/Hobyan (Hoybun) Cemiyetinin olduğu bilgileri basında yer almıştır. Bu cemiyetin amacının bağımsız bir Kürdistan olduğu ve Halep'teki genel merkezinin yanında Şark'ta bir -iki şubesi olduğu ve şubelerin de üçer baş azası olduğu ifade edilmiştir. Gizli olan bu cemiyetin Erzurum ve Muş'ta üyelerinin olduğu ve bunlarla ilgili mahkeme başlatıldığı ancak henüz bu kişilerin getirilmediği yazılmıştır. (Vakit,8 Temmuz 1930:1-2)

Şeyh Sait'in oğlu Selahattin'in İngilizlerin tavsiyesi ile Irak Harbiye mektebinde tahsil aldındağı ve Hoybun Cemiyeti ile bağlantıya geçtiği bilgisi verilmiştir. Irak'ta Kürtlerin resmi dil olarak Kürtçeyi kabul ettirme çabalarına İngilizlerin destek verdiği de yazılarak, Ağrı Dağı ayaklanmalarında İngilizlerin kesin parmağı olduğu bildirilmiştir. (Vakit,9 Temmuz 1930:1)

Basında verilen ilginç bir haberde Ağrı Dağı harekâtı devam ederken yüz elliklerden bazı kişilerinde bu isyana teşvik ve tekrar Türkiye'ye geri gelebilmek için bir araya gelip Halep'te buluştukları yönündeki bilgilerdir. Sultan Abdülhamid'in "üfürükçüsü" olarak lanse edilen Abdülhadî'nin oğlu Rıza Tevfik, Refik Halid, Doğru Yol Gazetesi sahibi Celal Kadri, Mevlanzade, son Konya Şeyhinin oğlu Bakır Çelebi gibi isimlerin Halep'e geldikleri buradaki muhaliflerce tezahüratla karşılandıkları yazılmıştır. Yazar, bu kişilerin böyle bir zamanda buluşmalarını Ağrı Dağı olayları ile ilişkilendirmiş, bu hain harekette onların da desteği olduğu bilgisini vermiştir. (Vakit,11 Temmuz 1930:1-6) Bir başka gazetede ise benzer haberler yer almıştır. Gazete, Yüz elliliklerden Kiraz Hamdi'nin, Şerif Hüseyin'den Kral Faysal'a bir mektup getirdiğini, bu kişinin Kral Faysal ile sarayda uzun uzun görüştüğünü ve İngilizlerin özel karargâh çadırlarını dahi ziyaret ettiğine dair bilgiler vermiştir. Aynı biçimde Çerkez Ethem'in de boş durmadığı, sınıra yakın bölgelerde, İslamiyet'e, halifelige ve bazı tarikatlara vurgu yapan kitaplar dağıttığı ve ayrıca Kürtçülük propagandası yaptığı yönünde yazılar mevcuttur. (Akşam,8 Temmuz 1930:2)

Basında, Ağrı Dağı Ayaklanmalarının 1924 yılında meydana gelen Şeyh Sait Ayaklanmasından daha mühim olduğu sık sık tekrar edilen bir cümledir. Aynı o olayda olduğu gibi bu olaylarda da İngiltere'nin parmağı olduğu ve asıl amacın bir Nesturi Kürt devleti olduğu yinelenmiştir. (Vakit,14 Temmuz 1930:1)

Ağrı Dağı hareketlerine kimlerin destek verdikleri ve planladıklarına dair yapılan yorumlar basında yer almıştır. Basın yorumlarında İran, İngiltere gibi ülkeler ile Yüz ellilikler gibi unsurların yanında Kürt cemiyetlerden de bahsedilmiştir. Bu cemiyetlerden en etkili olanın da Hoybun olduğu bir kere daha yinelenmiştir. 22 Temmuz 1930 tarihli Vakit Gazetesi, Cemiyeti

adının daha önce yazıldığı gibi Haybun değil, Hoybun olduğunu, Doktor Şükrü Bey'in de bu cemiyetin reisi değil, nüfuzlu kişilerinden biri olduğunu yazmıştır. Bu doktoru Mütareke yıllarının sonlarına kadar İstanbul Cağaloğlu'nda muayenehanesi olan bir frengi hastalığı uzmanı olduğu yazılmıştır. Doktorun İstanbullu bir annenin oğlu olduğu ve Almanya'da ihtisas yaptığı, İngiliz mürebbiyeler ile büyüdüğü ve yabancı hayranı olduğu gibi ilginç bilgiler verilmiştir. Geçmişte İstanbul'da Kürt Cemiyetleri içinde olduğu ancak işler iyi gitmediğinden Beyrut'a kaçtığı, oradan da Bağdat'a gittiği ve şu an orada yaşadığı kaydedilmiştir. Hoybun Cemiyetinin dışında bugüne kadar 17 kadar Kürt cemiyeti kurulduğu bu cemiyetler içinde Hoybun'un devam ettiği ve amacının bir Ermeni- Kürt Devleti kurmak olduğu bilgileri de mevcuttur.

Cemiyetle ilgili bilgilerden biri de örgüt adına yayın organları olduğudur. Bunlar, Hoybun Cemiyetinden olan Bedirhani Celadet Ali'nin "Kürdistan", Yüz elliliklerden Celal Kadri'nin "Doğru Yol" Refik Halid Mevlanze'de'nin "Vahdet" adlı bir gazeteleri çıkararak Türkiye aleyhine yayınlar yaptıkları, Ağrı Dağı İsyanını kışkırttıkları ancak tüm bunların boşa çıktığını ve Türk askerinin bu amaçları yitirdiği anlatılmıştır. (Vakit,22 Temmuz 1930:3)

C. İngiltere Açısından Değerlendirilmesi

Birinci Ağrı İsyanının bastırılmasından sonra İngiliz Dış İşleri Bakanlığında, "Kürt Devrim hareketleri durdu" şeklinde rapor edilmiş ve silahlarını teslim etmek istemeyenlerin Türk kuvvetleri tarafından en ağır şekilde cezalandırıldığı ifade edilmiştir Aynı biçimde 1927 raporlarda da Ermenilerin Kürtlere destek konusunda İtalya ve Yunanistan hükümetleri ile iş birliği yaptıkları kaydedilmiştir. (Değerli,2008;117-118) Ayaklanmanın devam ettiği 1928'deki İngiliz raporlarında bu sefer de hilafet yanlılarının Kürt ve Ermeniler ile iş birliği içinde oldukları bu kişilerden birinin Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde bakanlık yapmış olan Mehmet Ali ile 150'liklerden Rıfat Mevlanzade, Refi Cevat gibi isimleri dikkat çekmektedir. (Değerli,2008;118-120) Dolayısıyla Ağrı Dağı'nda 1926 yılından beri devam eden bu hadisede İngiliz parmağı da olduğu görülmektedir. Ayaklanmanın son yılı olan 1930'da basında verilen haberlerde ayaklanmalarda İngiliz rolüne dikkat çeken yazılar mevcuttur.

Vakit Gazetesi, 1929'da İngiliz casus Lawrens'in sınıra davet edildiği burada görüşmeler yaptığı haberini vermiştir. (Vakit,8 Temmuz 1930:1-2) Gazete, Afganistan'ı alt üst eden meşhur İngiliz casusunun bir süre ortadan kaybolduktan sonra yeniden ortaya çıkıp, şimdi de Ağrı dağı Harekâtını kışkırttığını, dolayısıyla bu harekette İngiliz parmağının da kesin olarak bulunduğunu belirtmiştir. Halk arasında bir dedikodu olarak lanse edilen

bu durumun ciddiye alınması gerektiği ve boş bir şüphe olarak görülmemesi gerektiği belirtilmiştir. Aynı gazete bir başka haberinde yine Lawrence'dan bahsetmiş ve casusun İran Muhammere civarında ve Türk hududuna yakın yerlerde dolaştığını ve bugünlerde Mısır'a gittiği bilgisini vermiştir. Lawrence'ın Mısır gitmeden önce İran sınırında olduğunu, burada ayaklanma aşamalarını takip ettiğini ve ayaklanan Kürt gruplarına yol gösterdiğine dair haberlerini yinelemiştir. (Vakit,22 Temmuz 1930:1)

İngiltere'de yayınlanan Times da ayaklanma konusunu değinmiştir. Bir haberinde, Ağrı Dağı olaylarının artık çok şiddetlendiğini Türk Hükümetinin harekâtı sonucunda çok sayıda Kürdün tutuklandığı, aynı biçimde onların da elinde birkaç Türk askeri olduğu bilgilerini vermiştir.

Ağrı Dağı Harekâtı'nda sona gelindiğine dair basında verilen haberler devam ederken, 21-22 Temmuz gecesi Musul'da bulunan Barzan Şeyhine mensup 500 atlının Hakkârî'ye bağlı Ortan mahiyesine saldırdıkları haberi verilmiştir. Ancak bu hareketin geri püskürtüldüğü belirtilerek yine amacın askeri kuvvetleri oyalayarak zaman kazanmak olduğu ve yabancı desteği işaret edilmiştir. (Akşam, 27 Temmuz 1930:2)

D. Sovyetler Birliği Açısından Değerlendirilmesi

I.Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında Rusya Ermeniler ve Kürtleri birleştirerek Osmanlı Devleti'ni yıkma projeleri yaparken, Bolşevik Devrimi sonrasında da Türkiye'nin zayıf kalmasını istemişlerdir. Cumhuriyet ilan edildikten sonra da aynı amaç içinde olmuşlar Ağrı ayaklanmaları esnasında da Sovyetlerin isyancıları destekledikleri yönünde haberler çıkmıştır. Ancak isyanın ilerlediği ve genişlediği sonraki yıllarda Sovyetler'in yaklaşımı değişmeye başlamıştır. Zira Sovyetler Birliği kendisine karşı olan batı yanlısı politika izleyen Ermeni Taşnak Cemiyeti ile Hoybun arasındaki ilişkiyi hiç hoş karşılamamıştır. Ayrıca kendi çıkarları için Sovyetler, Türkiye, İran ve Afganistan'ının yer aldığı iş birliğinin doğru olacağını düşünmekteydi. Ağrı ayaklanmaları esnasında hem isyancılar hem de Türkiye Sovyetler Birliği'ni kendi yanına çekmek istemiştir. Ancak Sovyetler Birliği Hoybun Cemiyeti ile Ermeni Taşnak örgütünün iş birliğini İngiltere'nin bir oyunu olarak görmüş ve Ağrı ayaklanmalarında isyancıları desteklememiştir. Bu bağlamda basında çıkan haberlerin birinde "...Ağrı Dağı eteklerinde (İğdır) tabi (Konaklar) nahiyesine saldıran aşiretler ile orada bulunan kuvvetlerimiz arasında müsademe devam ederken Rus karakol kumandanı yüzbaşımıza haber gönderip icabında bize yardım etmek üzere hükümetinden emir aldığını söylemiş ve bu hususta cevap istemişti..." (Vakit,19 Temmuz 1930:1) cümleleri Sovyetlerin tutumunu özetler niteliktedir. 1930 askerî harekâtı esnasında da sınırlarını

kapatarak harekâtın sonuçlanmasında Türkiye'ye kolaylık sağlamışlardır. (Cumhuriyet,14 Temmuz 1930:1)

E. Askeri Harekât ve sonuçları

Harekâta temmuz ayı oldukça yoğun geçmiştir. Bu dönemde çatışmalar çok şiddetli olmuş ve basın harekâta ölenlerin sayısı ile ilgili bilgiler vermiştir. Bu rakamlar çelişkili olmakla birlikte çarpışmaların şiddetini gösterir niteliktedir. Cumhuriyet Gazetesinde, Halikanlı Aşiretinin İran'dan gelen üyelerinden 60'ının Erciş'te, altmışının Zeylan'da öldürüldüğü belirtilmiştir. (Cumhuriyet,13 Temmuz 1930:1) Ölenlerin toplam sayısının bin beşyüzü bulunduğu belirtilirken (Cumhuriyet,16 Temmuz 1930:1) Milliyette bu sayı üç bin ölü ve iki yüz kadar köyün yakıldığı şeklinde verilmiştir. (Milliyet,20 Temmuz 1930:1-2) Vakit Gazetesi ise çatışmalarda bin kişinin öldürüldüğünü temmuz ayının ortalarında basın harekâtın sonuna yaklaşıldığını ve tek tük eşkıyanın dağın yüksek kesimlerinde mahsur bir vaziyette olduğu bilgilerini vermiştir. Dağın eteklerinde bulunan köylerden yardım almamaları için bu köylerin tahliye edildiği, böylece eşkıyanın sonunun geldiği haberleri görülmektedir. Bu haberlerden anlaşılacağı harekât henüz tamamlanmamıştır. Zira haberlerde bu eşkıyanın dağın tepesinde bırakılmaması gerektiği ve onların üzerine yeni bir harekâtı yapılacağına dair açıklamalar yapılmış ve bu harekâtın da tahminen bir hafta içinde olacağı belirtilmiştir. (Vakit,13 Temmuz 1930:1)

Basında sonraki günlerde verilen haberlerde ise Ağrı Dağı'nın yaklaşık dört yüz metre yüksekliğine kaçan eşkıyanın daha iyi takip edilmesinin sağlanabilmesi için yapılacak harekâtın biraz erteleneceğine dair bilgi görülmektedir. Bir müddet sonra dağın yüksek kesimlerine kar yağacağı için eşkıyanın mecburen aşağılara inmeye başlayacağı ve böylelikle etkisiz hale getirilmelerinin kolay olacağı belirtilmiştir. Asilerin içinde bulunan yöre halkı cahillikle itham edilmektedir. Basında, Ağrı Dağı harekâtı devam ederken *teslim oluyoruz af istiyoruz* gibi çağrılara karşılık temkinli davranılması gerektiği tavsiye edilmektedir. Nitekim yazar, bunlara hemen inanılmaması gerektiği, onları kışkırtanların oyunu olabileceği ve cahil insanların kendilerini düşünmeden bu emirlere riayet ettiği hatırlatılmıştır. Yine verilen haberlerde iki yüz kadar köyün de ateşe verildiği belirtilmiştir. (Akşam, 17 Temmuz1930:1) Ayrıca eşkıyaya yardım etmeye çalışan köylerin de cezalandırıldığı bilgisi mevcuttur. (Vakit,19 Temmuz 1930:1-5) Ağrı Dağı eteklerinde eşkıyaya karşı mücadele verirken kaçırılan askerler, serbest bırakıldıktan sonra dağın dört bin metre yüksekliğinde bulunan asiler ve ailelerinin durumu ile ilgili bilgi vermişlerdir. Bu askerler, aralarında birinin eşkıya tarafından şehit edildiğini ve kendilerinin de birkaç gün alıkonulduklarını

söylemişlerdir. Onların ve ailelerinin çok kötü durumda olduklarını, uçak sesi duyduklarında çocukların, kadınların hatta hayvanlarının dahi korkuyla bağırıp ağladıklarını anlatmıştır. Ayrıca kadınların kocaları ile sürekli kavga ettiklerini ve hükümete teslim olmalarını istediklerini söylemiştir. Gazeteye demeç veren asker yiyecek ekmekleri dahi olmayan bu insanların karılarının da ısrarı sonrasında bırakıldıklarını anlatmıştır. Bu anılarda dikkat çeken diğer bir husus, asilerin reisi durumunda olan İhsan Nuri'nin eşinin, kendisinin de bu askerler gibi Türk ve Müslüman olduğu ve serbest bırakılmaları gerektiği telkininin yapmış olmasıdır. (Akşam,17 Temmuz 1930:2)

Basın, İhsan Nuri adlı kişi ile ilgili bilgilere de yer vermiştir. İhsan Nuri'nin Harbiye Okulundan mezun makinalı tüfek zabiti Bitlisli olduğu yazılmıştır. (Nuri,1992:26) Kendisi Kürt karısı Türk olan bu kişinin Millî Mücadele Döneminde Sivas Kongresi'ne katılan kişilerden biri olduğu belirtilmiştir. Ancak Cumhuriyetin ilanı sonrası Kürtler için özel statü içeren isteklerin olmaması üzerine dağa çıkıp isyan ettiği bilgileri verilmiştir. (Akşam, 27 Temmuz 1930:2)

Ağrı Dağı Harekâtını komuta eden Salih Paşa, Harekâtın durumu ile ilgili vermiştir. Buna göre artık isyancıların maddi ve manevi güçlerinin kalmadığını ve perişan bir vaziyete düştüklerini ifade etmiştir. Uçakların bombardımanları sonucunda dağın yükseklerine kaçarak hayatta kalmaya çalıştıkları yazılmıştır. (Akşam,21 Temmuz 1930:1)

Basında verilen haberlere göre 1930Ağustos ortalarına gelindiğinde henüz Ağrı Dağı harekâtı tam olarak sonuçlanmamıştır. Daha önceki verilen bilgilere göre, uygun zaman beklenmektedir. Bu arada Türkiye'nin harekâtı tamamlamak için İran sınırını geçmesi gerektiği ancak İran'ın buna müsaade etmediği bilgileri mevcuttur. Nitekim İran hükümeti kendi sınırlarında bulunan aşiretleri, iç kısımlara çekerek üzerine düşeni yaptığını ve Türk askerinin sınırlarına girmesini kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Basında İran'ın taktik uyguladığı ve eğer bu harekât olmazsa sorunun kökten çözülemeyeceğinin altı çizilmiştir. Vakit gazetesi Türkiye ile İran arasında 1926'da imzalanan anlaşma uyarınca tarafların sınırlarında güvenliği ve huzuru sağlamak amacıyla sınır ötesi harekâtın yapılabileceğine ilişkin maddesi olduğunu hatırlatmış ve Türkiye'nin maksadının toprak almak değil huzur sağlamak olduğunu vurgulayarak bu harekâtın yapılması gerektiğinin altını çizmiştir. (Vakit,14 Ağustos 1930:1-2). Haberlerde Suriye'den sınırı geçen Haso ve Avenesinin Türk askeri ile baş edemeyeceğini anladığından tekrar Suriye'ye kaçtığı bilgisi mevcuttur. Aynı biçime Diyarbakır'da olan olaylara karışan Cemil Paşazadelerin de ülke dışına kaçtığı

yazılmıştır. Onların bu şekilde aniden kaçmalarının da olaylarla bağlantısı olduğuna kanıt olarak gösterilmiştir. (Akşam,10 Ağustos 1930:1)

İran'ın geç de olsa Türkiye ile işbirliğini kabul etmesi ve Sovyetlerin de isyanın karşısında yer almasının etkisi ile Eylül 1930'dan itibaren basında verilen haberlerde Ağrı Dağı isyanlarının durdurulduğu anlaşılmaktadır.(Hakimiyet-i Milliye,15 Eylül 1930:1) Askerî harekâtın başarısının yanı sıra uçakların bombardımanının en etkili silah olduğu, artık eskisi gibi tüfek ve tabancaların değil, savaş uçaklarının en güçlü silahlar olduğu ifade edilmiştir.(Akşam,21 Eylül 1930:5) Dönemin Başbakanı İsmet (İnönü) Paşa, Mecliste yaptığı konuşmada; dört yıldır süren Ağrı Dağı isyanlarını başlangıcından itibaren özetlemiş, askeri harekâtın aşamalarını anlatmış ve artık harekâtın tamamlandığını isyanın sona erdiğini duyurmuştur. (Hakimiyet-i Milliye,23 Eylül1930:1; Akşam,24 Eylül 1930:1-2)

SONUÇ

Günümüzde, Türkiye'nin yaşadığı en önemli sıkıntılardan biri olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde daha yoğun olarak hissedilen bağımsız bir Kürdistan kurma projeleri doğrultusunda yaşananların uzun bir geçmişi vardır. Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar götürülebilecek bu terör olaylarının, geçmişten başlayarak bugüne kadar daha karmaşık şekillere dönüşerek geldiği bir gerçektir. Türkiye'nin doğusunun paylaşılması, bu bölgede ve yakınında bulunan yerlerin yer altı kaynakları, nüfus yapısı, etnik çeşitlilik, farklı mezhepler gibi sıralanabilecek çok sayıda neden Türkiye'nin doğusu ve ötesindeki bölgenin daima karışıklıklar içinde kalmasına sebep olmaktadır. Bu bağlamda bölgedeki bu kargaşanın en fazla mağdur olan devleti, her olayda çoğunlukla tek başına mücadele etmek zorunda kalan Türkiye'dir. Atatürk dönemi de dâhil olmak üzere, geçmişten bugüne kadar kurulmuş olan tüm hükümetlerin başlıca sorunu; Doğu sınırını güvenlik altında tutmak, bölgede kalıcı barışı ve huzuru sağlamak olmuştur. Bu bağlamda genel olarak Türkiye'nin dış politikası bu konu üzerinden şekillenmiştir. Özellikle Türkiye'nin sınır komşuları, Suriye, Irak, İran ve Sovyetler Birliği ile ilişkileri hep bu mesele etrafında inişli çıkışlı bir seyir içinde geçmiştir ve geçmeye devam etmektedir. Ancak sadece bu ülkelerle değil, zaman zaman batıdaki komşusu Yunanistan'da dâhil olmak üzere Batılı devletler, hatta Uzakdoğu'daki devletlerle dahi ilişkilerini belirleyen mesele aynı olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu öncesinde Osmanlı Devleti'ni yıkma planlarının en etkili silahı olarak görülen etnik bölücülük amacı, Cumhuriyetin ilanından sonra da yeni devletin yıkılması amacına bürünmüş, bu bağlamda Millî Mücadele'deki yenilgisini hazmedemeyen ve Musul'u Tür-

kiye'ye kaptırma telaşına düşen İngiltere meselenin baş aktörlerinden olmuştur. Aynı biçimde sınır anlaşmazlıklarından karlı çıkarak bölge üzerinde söz sahibi olmak ve Ağrı Dağı'na hâkim olma gibi istekleri olan İran'da çok etkin pozisyonadadır. Tüm bunlara Sovyetler Birliği, Irak, Suriye, Yunanistan, Fransa gibi uzayıp giden ülke listeleri eklenince, Türkiye ile yaşadıkları her sorunda Doğu, Güneydoğu, Anadolu'nun diğer yerlerinde ve Türkiye'nin sınırları dışında yaşayan Kürt nüfusu kışkırtılarak hayali bir projenin peşinde ayaklandırma yoluna gidilmiştir. Böylelikle Türkiye bitmez tükenmez bir terör problemi içinde kalmıştır. Geçmişten bugüne kadar bu problemi çözebilmek için sayısız askerî harekât yapıldığı gibi uzlaşma yolları aranmış, af kanunları çıkarılmış ve ilgili devletlerle iş birliği içine girilmeye çalışılmıştır. Ancak bugüne geldiğimizde kesin bir neticeye ulaşılamamış hatta çok daha karmaşık bir hale dönüştüğünü izleyebiliyoruz.

Bu çalışmaya konu edinilen Ağrı ayaklanmaları ve kamuoyu görüşleri aslında kendi dönemi içinde yoğun olarak gündem olmuş ve sonuçlarını alınmış gibi görülmektedir. 1926'da başlayan ve genel olarak amacının Ermeni ve Kürtlerin ortaklık yaparak Bağımsız bir Kürdistan ile Türkiye'den alacağı topraklarla Büyük Ermenistan'ın kurulabilmesi olarak yorumlanmıştır. Bu ayaklanmalarda dış destek olarak en etkili devlet İran olmuştur. Ancak Şeyh Sait İsyanının arkasında olan İngiltere'nin ilgisi daha yoruma dayalı olmakla birlikte Şeyh Sait'in üzerinden çok zaman geçmemesi, akrabalarının ve ünlü İngiliz Casusu Lawrence faaliyetleri, basında kesin İngiliz parmağı şeklinde yorumlanmıştır. Ağrı Ayaklanmaları genel olarak olduğu dönemin özelliklerini yansıtarak çıkarılmıştır. Bunlar yeni Türk Devleti'nin kuruluşunun ilk yıllarındaki meseleler ile ilgilidir. Bunlar Sevr'deki isteklerini gerçekleştiremeyen Batılı devletlerin bu amaçlara hala ulaşabilme istekleri, Türkiye'nin kalkınmasından duyulan rahatsızlık, bölge üzerinde egemenlik kurma gibi çok bilinen sebeplerdir. Nakil ve af kanunları çıkarmak, başta İran olmak üzere komşu ve diğer devletlerle iş birliğine girmek gibi barışçı yollar denenmiş, ama sonuçta büyük bir askerî harekât yapılarak sonlandırılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA) Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 6.22.10, Sayı:6/2879
- BCA, Fon Kodu: 080.10.01.02. Yer No:/36.39.2 Sayı: 15/14440
- BCA, 3820 Sayılı Kararname, Fon Kodu: 030.18.01.01. Yer No:023.18.12. 20.03.1927.
- BCA, Fon Kodu: 030.10-0-0, Yer No: 128 920 24, 11.12.1930.
- BCA, Fon Kodu: 490-1-0-0, Yer No: 604 92 1, 1928.

Resmi Yayınlar

- Resmî Gazete, "Bazı Eshasın Menatıkından Garb Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun", 4 Temmuz 1927, Sayı.624.
- Resmî Gazete, "Sark Mıntıkasında Muayyen Vilayet ve Kazalarda Ceraim Takibatı ile Cezaların Tecili Hakkında Kanun", 14 Mayıs 1928, sayı.888.
- TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 33, İçtima Senesi IV.

Kitaplar

- Armaoğlu Fahir (1992). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi I-II, İstanbul.
- Bozdağ, İsmet (2001). Kürt İsyanları, İstanbul.
- Çay, A. Haluk, (1996). Her Yönüyle Kürt Dosyası, 4. Baskı, Ankara.
- Erim, Nihat (1953). Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri: Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları, C.1, Ankara.
- Erol Kurubaş (2004). Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye, Ankara.
- Hallı, Reşat (1972). Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938), T. C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara,
- Koca, Hüseyin, Doğu – Güneydoğu Anadolu Politikaları, Mikro Yayınları, Konya.
- Nuri, İhsan (1992). Ağrı Dağı İsyanı, İstanbul.
- Polat, Çağlayan (2007). 1926-1930 Ağrı İsyanları, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Schmidinger, Thomas (2016). Suriye Kürdistanı'nda Savaş ve Devrim, Çeviren: Sevinç Altınçekiç, Yordam Kitap, İkinci Basım, İstanbul.
- Şadilli, Vedat (1980). Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar, Cilt No1, Ankara.
- Yaylalı, Derya (2007) Cumhuriyet Dönemi Bölücü Faaliyetler İçinde Ağrı Dağı Ayaklanmaları (1926-1930), Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Sürelî Yayınlar

- Akşam, 8 Temmuz -24 Eylül 1930.
- Aytepe, Oğuz, 8Ağustos 1998). "Hoybun Cemiyeti'nin Amerika Faaliyetleri" Tarih ve Toplum Dergisi, Ankara 1998, Sayı176, ss,55-58.

- Çakmak, Zafer, (2008). "Hoybun Cemiyeti (Kuruluşu ve Teşkilatlanması", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* Cilt: V, Sayı:2, Elâzığ, ss 27-61.
- Değerli, Esra Sarıkoyuncu, (Aralık 2008). Ağrı İsyânlarında Yabancı Parmağı 81926-1930), *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:18, ss.113-132.
- Edi, Ahmet, (12-14 Ekim 2010). "Şeyh Sait İsyânı Sonrası Ağrı İsyânları (1925-1930" III. *Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, Ağrı. Bas. İstanbul, 2011, ss.1-14.
- Sarıncı, Yusuf, (Mart, 1998). "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı,40, C. XIV, ss.207-244.
- Esat Mahmut, "Ağrı Dağa Hareket" *Akşam*, 16 Temmuz 1930.
- "Kuvvetlerimiz Ararat Dağı Sahasını Tamamen İhata Etmıştır", *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1930.
- "Temizlik Başladı", *Cumhuriyet*, 13 Temmuz 1930.
- "Ağrı Tepelerine Sığınanlar Yakalanıyor", *Cumhuriyet*, 14-16 Temmuz 1930.
- Siirt Mebusu Mahmut, "Meclis Kahraman Orduya Teşekkür Etti", *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Eylül 1930.
- "Ağrı Harekâtı Muvaffakiyetle Bitti", *Hâkimiyet-i Milliye*, 15 Eylül 1930.
- "Kıtaatımız Küçük Ağrı-Aybey Dağlarına Doğru", *Milliyet*, 12 Ağustos 1930.
- "Ağrı Harekâtının Uzamaya Tahammülü Yoktur", *Milliyet*, 22 Ağustos 1930.
- "Ağrı Harekâtı Başlıyor" *Milliyet*, 30 Ağustos 1930.
- "Türk- İran Dostluğu Tehlikede", *Vakit*, 7 Temmuz 1930.
- "Üç Buçuk Kürde İstiklal", *Vakit*, 8 Temmuz 1930.
- "Eskiya Kamilen Tenkil Oldu", *Vakit*, 13 Temmuz 1930.
- "Şark'ta Tarama Harekâtı Bitiyor", *Vakit*, 19 Temmuz 1930.
- "Vatanın her Felaketinde Saadet Arayan Alçaklar", *Vakit*, 11 Temmuz 1930.
- *Vakit*, 2 Temmuz-14 Ağustos 1930.

EKLER

Ek. 1

Ağrı Ayaklanmalarında yabancı parmağının basındaki karikatür örnekleri

Vakit, 7 Temmuz 1930.

Ağrı dağındaki fesat ocağımı kimler Körüklüyor Vakit, 9 Temmuz 1930.